



УДК 94(477)“14/15”

Ю.М. Михайлюк

ВЛАСНІСТЬ МІСЬКИХ ГРОМАД ЧЕРКАС І КАНЕВА В XV – 60-х рр. XVI ст.

Висвітлено питання використання у литовську добу міської громадської власності у Черкасах і Каневі (орні землі, промислові угіддя, корчми) та спроби місцевої влади підпорядкувати їх під свій контроль.

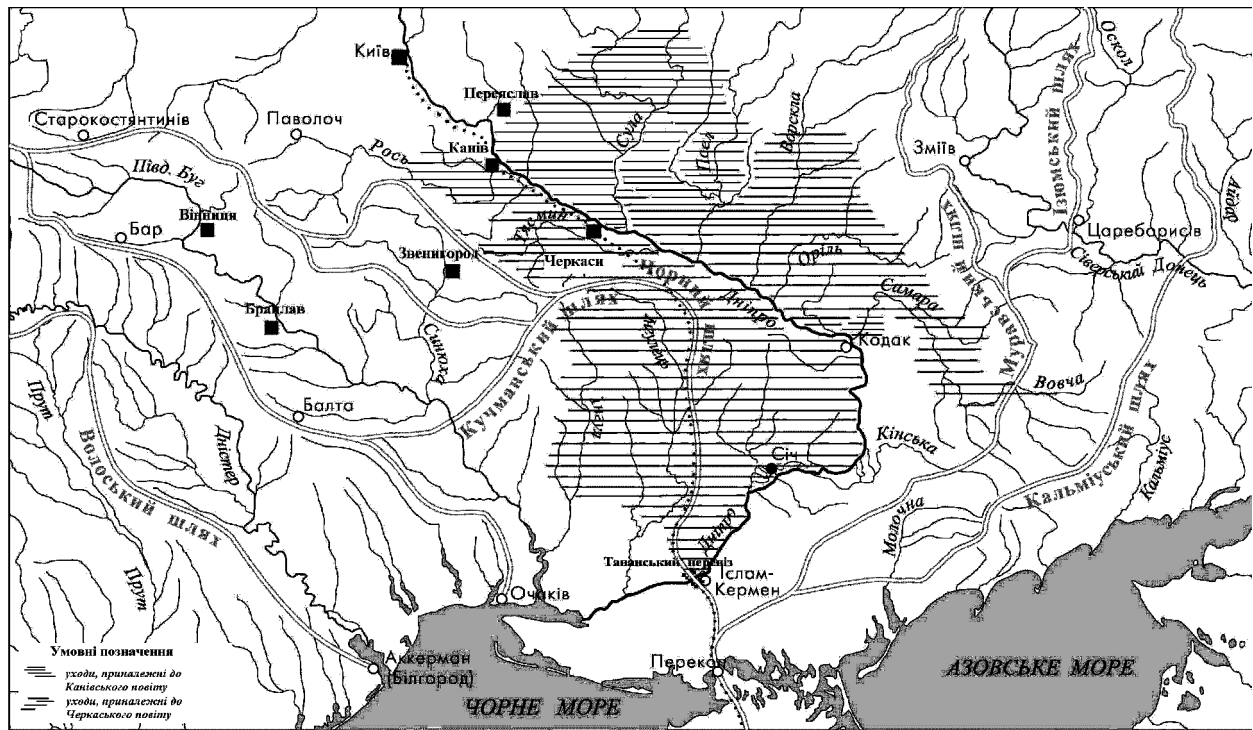
Ключові слова: міська громада, литовська доба, державна влада, власність, землі промислового призначення

Життя українських міських громад литовської доби регулювалося головню “міським правом” та постановами і розпорядженнями державної влади. Для міщан це створювало певні можливості для користування міськими вигодами: правом економічної експлуатації сільськогосподарських земель та угідь, здійснення деяких видів діяльності та використання тих чи інших об’єктів власності, залучення до тягла нових членів громади, відстоювання власних інтересів перед іншими суб’єктами відносин тощо, а також включало окремі зобов’язання міщан перед центральною владою. У цьому ряду важливе місце посідає проблема використання міської громадської власності, насамперед земельної. Позаяк міста Великого князівства Литовського не були за своєю суттю одноманітними, передусім своїм статусом (приватні, державні, з магдебурзьким чи руським правом), то окреслене питання аж ніяк не може виглядати однозначним і загально характерним та потребує вичерпного аналізу. У цьому контексті важливим вбачаємо дослідження справи реалізації права громадської власності у Черкасах і Каневі. Адже на прикладі цих міст, котрі користувалися “руським правом”, мали порубіжне розташування та були центрами староств/ повітів, можна виявити як певні особливості так і загальні тенденції окресленої проблеми.

Проблема використання міської громадської власності у Черкасах і Каневі не була об’єктом окремого і конкретного дослідження. Хоча питання освоєння й експлуатації приналежних цим містам земельних угідь у своїх працях торкалися такі відомі історики як М. Владимирський-Буданов [1], П. Клепатський [2], М. Довнар-Запольський [3]. Проте їхні візії були радше поверховими, обмежені бажанням виявити найтиповіші риси, аніж ґрунтовно показати специфіку конкретних випадків. Тому вважаємо за потрібне зупинитися на них докладніше.

Громади Черкас і Канева володіли величезними територіальними просторами. Така практика велася з давніх часів. Черкаські, зокрема, традиційно називали свої території промислового призначення “звечистими”, тобто такими, що “стародавна они с продковъ своихъ мають” [4, 9–12, 180]. Канівці свої права на приналежні місту володіння виводили щонайменше від часів Гедиміна, коли, за їхніми уявленнями, виникло саме місто [5, 103].

За характером географічного розташування призначені для промислового використання землі (уходи), були ближніми (“неподалеку от замку”) та віддаленими – сягали аж пониззя Дніпра. До Черкас тяжіли близько 30-ти уходів і станів по річках Дніпру, Ворсклі, Орелі, Тясмину, Інгулі, Самарі та ін. (Дубослей, Сланський, Воловський, Кременчуцький, Лісок, Тясминський, Псельський, Ревучий, Кешинський, Вовчий острів, три Орельські уходи, Романовський, Протолоч, Кошоум, Біле озеро, Отмут, Звонець, Болгар; уходи на дніпровських порогах: Волнеч, Ненаситенець, Плетениця, Базавлук, Носовський, Томаківка, Аргачин, Таванський) [4, 9]. Канівські міщани здавна володіли землями від Білої Церкви до Тавані, маючи право займатися там землеробством, уходницькими промислами [3, 91]. Їм також належали уходи в гирлі р. Сули, “на Жжицы реце уходъ местскій былъ здавна” та деякі інші [5, 101].



Громади обох міст мали певні відмінності за способом використання спільних земель. Так, черкаські міщани не практикували володіння на правах приватного використання. Коли Сигізмунд I запитав у їхніх представників, чи мають вони приватні землі та уходи, ті відповідали “своего ничего не маемъ, одно Боже и господарское” [6, 8; 7, 374]. Разом з тим, експлуатацію належних громаді територій черкаські міщани вважали загальним і рівноцінним правом для всіх її членів. Це, зокрема, стосувалося й орних угідь: “Пашуть черкашене мещане и бояре на поли, где хто хочеть” [5, 86]. У протистоянні з державною адміністрацією (старостами) чи з приватними особами місцева громада традиційно відстоювала свої “звечистые” права на ті чи інші землі як спільні, а не приналежні конкретним міщанам [8, 1,2; 4, 9]. Подібний характер використання громадської округи мав місце також і в Каневі. Джерело повідомляє, що “земля по полемъ, надъ мистом мещаном (канівським. – Ю. М.) на пашню з давна была вольна...” [5, 97]. В обох випадках для відмежування від замкових володінь громадські землі та промислові угіддя мали чітке відповідне іменування: “местская земля”, “местское”, “уход местский”, “пустовщизна мистская”, “пасеки местский” [4, 11,12; 5, 89,101,102].

Водночас матеріали замкової ревізії 1552 р. фіксують приклади приватного міщанського землеволодіння. Так, уходами на р. Сула – “Ромковщина, Мехведовщина, Шукаховщизна, а зная Колявтинское” з бобровими гонами, пасіками – володіли четверо канівців. Подібні “отъчизні” уходи на річках Сулі, Сулиці, Мнозі та Удаю належали міщанам Бродовичу, Чабановичу, Колотвиновичу, Дідковичу. Ревізорі зазначили також, що Андрій Русанович, котрий недавно повернувся з 15-ти річного татарського полону, висловлювався про ухід Лядхвеховщину на р. Жжиці як про колишню “отъчизну” свою. У районі Гостилівського уходу біля Лубен були “земьли мещаньские: Жолудева, Хорошъковщина, Ширъковщина, Демъковщина” [5, 101,102]. Отак приналежні Каневу простори поділялися на дві категорії – землі загального користування громади та ділянки, розділені між конкретними особами, щоправда, не у великому числі (близько 10). Поряд з тим користувачі других не були обмежені в доступі до загального фонду земель. Принаймні, джерела цього не заперечують.

Природа формування комплексу індивідуальних міщанських володінь могла бути найімовірніше такого змісту: шляхом цілеспрямованого розподілу їх громадою або ж на умовах “захватного права”, а можливо й на підставі урядових пожалувань. При цьому такі ґрунти не позначалися стабільністю суб’єкта користування, міцністю його права на визначену ділянку. Так, колишні уходи чотирьох міщан на р. Сула “теперь держить то з данины государское, упросивши запусто (випрохавши як пустку. – Ю. М.) землянинъ Драбъ”. Згадуваний вище ухід Лядхвеховщина, що належав колись А. Русановичу, передано замковому слuzі Гридку Колодезьському [5, 101].

Індивідуальними угіддями володіли також інші члени міських громад, зокрема бояри. Черкаський боярин І. Зубрик (Жубрик) мав Радивонівський угод на р. Тясмин [5, 86]. Пирятинська земля на р. Удай фігурує у джерелах як “отъчизна боярина каневского Чайки”. Він же держав “землю Кашина”. Боярин Драб зайняв усі уходи на р. Псел [5, 102, 103]. Такі земельні володіння, в усякому разі їхня більшість, формувалися в XVI ст. не як результат самоврядної практики громад, а зазвичай діставалися шляхом купівлі (Радивонівський ухід І. Зубрика), великокнязівської данини на прохання боярина (Посульські уходи Драба), займанщини (уходи на р. Псел Драба) тощо [5, 86, 101, 102]. Однак при цьому як міщани, так і бояри на рівних правах користувалися землями загального фонду. Це стосувалося і використання орних угідь (“пашут черкашене мещане и бояре на поле, где хто хочеть”), і земель промислового призначення (у “вси уходы хаживали черкашене – такъ бояре яко мещане”; “бобровые гоны по рекахъ... хоживали черкасыцы мещане и бояре”; “мещаномъ и бояромъ ловить тамъ вольно здавна”) [5, 85, 97].

Як уже зазначалося, усі землі, що перебували в користуванні міських громад, належали їм на підставі звичаєвого права (“уходы звечистыи”). Юридичного закріплення за черкасцями й канівцями вони не мали й формально були приписані до замків, що підтверджують ревізії останніх у 1552 р. Це означало, що ті обшири мали державний статус. Слушне уточнення з цього приводу висловив свого часу М. Владимирський-Буданов, зауваживши, що “право користування навколишньою землею... ґрунтувалося для міських громад на одному тому простому фактові, що земля ця нікому ще не належала; вона була приписана до певного замку, будучи державною в тому сенсі, в якому вся територія належить державі” [1, 113].

Зростання в регіоні державних потреб, особливо у сфері підтримання обороноздатності, тобто належного військового потенціалу, змушувало місцеву адміністрацію вдатися до обмеження громадських прав на землю. Немаловажну роль у цій політиці зіграли особисті амбіції місцевих урядовців, зокрема їхнє прагнення до розширення влади, поліпшення власного матеріального становища. Процес наступу на земельні права міських громад виявлявся у повному вилученні частини володінь з метою експлуатації їх у приватному порядку. Такі землі поділялися на дві категорії: замкові уходи та призначені для пожалування приватним особам з умовою виконання ними служби.

До виконання такої програми верховна великокняжа влада долучалася зрідка. Одним із прикладів її дій такого характеру є “данина государська” чотирьох міщанських до цього угодів на р. Сула боярину Драбу, котрий “служить с тыхъ отъчинъ самъ только одною особою” [5, 101]. В окремих випадках великий князь навіть підтримував інтереси міщан, вимагаючи, щоб усі, хто отримував міські уходи, “тыи бы нехай в службахъ и дачкахъ имъ (міщанам. – Ю. М.) помочны были, а естли бы помогати в томъ имъ не хотели, абы еси тыи входы къ месту (староста. – Ю. М.) привернулъ и мещаномъ подаль” [4, 12].

До політики обмеження земель спільного володіння/користування надзвичайно активно вдавалися черкаські й канівські старости. Надто це стосується часів від старостування О. Дашковича. Зокрема, за скаргою черкаських міщан, “которые уходы свои звечистыи на имя Звонец, Болгар они к месту мевали, и того вживали на Суле рыбы волно ловливали и зверь по всему Днепру бивали, и пан Остафей дей тыи вси доходы ихъ и пожитки ихъ отъ них отдалилъ...” [4, 10]. У подальшому подібна практика набула значно ширших масштабів. Так, О. Горностаї дозволяв промишляти в черкаських уходах киянам, нехтуючи при цьому давнє право черкасців на ці землі [9, 106]. За свідченням жителів Черкас великокняжим ревізорам, раніше староста контролював тільки п’ять угодів, решту належали громаді. Натомість станом на 1552 р. староста володів усіма уходами (28 одиниць), надаючи перевагу в допуску до їхньої експлуатації “киянамъ, чернобыльцамъ, мозырцамъ, петриковцамъ, быховцамъ, могилевцамъ и инымъ чужогородцамъ” [5, 84, 85].

Надзвичайно на цей предмет спостерігаємо ситуацію і в тогочасному Каневі. Так, уходи по р. Сула, котрі традиційно знані як “местское”, чинний староста “даеть уходы тамъ на себе чужогородцомъ” – киянам і могилівцям. На р. Жжиці “уходъ местьскій былъ здавна”, однак його передано в користування замковому слугі. Ряд угодів (“на Удаю пустовщина местская”, на “речьце Мнозе земли Волосовщизна, Кашутовъщизна, Войтовщина”, “отъ Суллы 4 мили, где Хороль речка у Псель упала”) на момент ревізії виявилися “пусті”. Міщан туди староста не допускав, вимагаючи половини від здобичі, що для канівців було надто обтяжливо [5, 101–103].

Така ситуація надто контрастує із давнішими часами. Це підтверджує і промислова легенда, складена канівцями з метою відстояти громадські права на володіння грунтами. У ній, окрім іншого, зазначено, що “отъ початку Черкасъ и Канева уходы по всимъ тымъ рекамъ (Дніпру, Сулі – Ю. М.) вольны были каневцомъ” [5, 103]. Отож, як можна вважати, відбулися дуже різкі зміни в бік обмеження права міщан користуватися належними їм зі старовини угіддями.

Окрім землі предметом володіння міщан були й інші об'єкти власності. У числі таких варто в першу чергу назвати корчми. Як свідчать документальні матеріали, черкаські здавна мали “четыре корчмы бражных местскихъ” [10, 143,144]. Проте вони зазнавали суттєвих обмежень у праві користування ними як статтею міських прибутків. Насамперед з боку державної влади. У період старостування О. Дашковича в Черкасах функціонувала лише одна “корчма ихъ местская звечистая”. Невдовзі згадуваний урядовець і її відібрав силою в міщан. Такий крок можновладця змусив черкасців внести це питання до переліку скарг на діяльність місцевого старости, направлених Сигізмунду I. У тексті петиції наголошувалося, що існування корчми з міським статусом сягало часів князювання в Литві Казимира та Олександра [4, 10]. Король, хоч і зобов'язав наступного черкаського старосту В. Тишкевича повернути незаконно приватизовану корчму міщанам, однак, це рішення так і не стало правовою нормою. У 1552 р. усі три наявні на той час у місті корчми належали старості. У його власність потрапила також і канівська корчма [5, 83,84,96].

Інколи до справи визначення володільця подібних об'єктів нерухомості справді долучався глава держави. Як приклад, у 1506 р. Сигізмунд I дарував право на дворічне володіння двома корчмами в Черкасах королівському дворянину Данилу Дедковичу “за его издержки на службе въ Орде Татарской”. З цього приводу до тогочасного старости, князя В. Дашковича була направлена відповідна великокняжа грамота [10, 143,144; 11, 168,169].

Отже, стає очевидним, що у питанні володіння громадською власністю, передусім землями промислового призначення, мала місце виразна тенденція до обмеження такого права міщан із боку місцевих представників державної влади, які намагалися взяти під контроль усі угіддя для власного визиску.

Література

1. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1891. – 210 с.
2. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. Литовский период. – Одесса: Тип. “Техник”, 1912. – 599 с.
3. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго-Западной России, изданный Археографической комиссией для разбора древних актов – В 35 т. (далее – Архив ЮЗР). – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 1–118.
4. Там же. Акты об украинской администрации. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1907. – Ч. 8. – Т. 5.
5. Там же. Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. 7. – Т. 1.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147.
7. Архив ЮЗР. Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – 644 с.
8. ЦДІАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330.
9. Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии. – Харьков, 1902.
10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, изданные Археографической комиссией для разбора древних актов. – В 15 т. – Санкт-Петербург, 1865. – Т. 2. Прибавления к 1 и 2 тому.
11. Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514). Uzasymu knyga 8. – Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidykla, 1995. – 708 p.

Аннотация. Михайлюк Ю.Н. *Собственность городских общин Черкасс и Канева в XV – 60-е гг. XVI в. Освещён вопрос использования в литовский период городской общинной собственности в Черкассах и Каневе (пахотные земли, промышленные угодья, корчмы) и попытки местной власти подчинить их своему контролю.*

Ключевые слова: *городская община, литовский период, государственная власть, собственность, земли промыслового назначения*

Summary. Mykhayluk Y.M. The Property of Town Communities of Cherkasy and Kaniv in XV – 60 of XVI Century. The question is cleared up about town community property usage in Cherkasy and Kaniv during the Lithuanian age (arable lands, industrial lands, taverns) and attempts of local authorities to place them under their command.

Key words: town community, Lithuanian age, state authority, property, industrial lands

Надійшла до редакції 14.04.2009 р.

Затверджена до друку 02.07.2009 р.

УДК 94(477)“16”:94(470.571)“47”

А.І. Касян

БАТУРИНСЬКА ТРАГЕДІЯ ТА ПОЛТАВСЬКА БИТВА У СУЧАСНІЙ ВІЗІІ УКРАЇНЦІВ І РОСІЯН

Стаття присвячена ставленню офіційної влади, громадськості України та Росії до проблеми відзначення 300-ліття подій політичної історії 1708–1709 рр. Окрім того, дано огляд питань, в яких думка української й російської спільнот не узгоджуються. Наголошено на надмірній політизації цих явищ.

Ключові слова: Батуринська трагедія, Полтавська битва, історична пам'ять, ювілей, реквієм

Після здобуття Україною державної незалежності в суспільстві відбулися якісно нові зміни у ставленні до своєї історії. Прикладом цього може служити відновлення пам'яті жертв Батуринської трагедії та Полтавської битви. Пожвавлення інтересу в останні роки зумовлено наближенням 300-річчя цих подій. Ювілеї призвели до появи великої кількості публікацій у засобах масової інформації України. Адже актуалізована пам'ять викликає в людей достатньо різнобічні думки, що і фіксує преса. Багаторічне замовчування радянською історіографією вказаних тем спричинило цілий корпус полемічної наукової й публіцистичної літератури, що, як відомо, є індикаторами суспільно-політичної думки.

Актуалізує пропоновану тему й поява зарубіжних, зокрема російських, публікацій, які дають можливість з'ясувати ставлення росіян до подій “спільної” історії. Окрім того, в мережі Інтернет з'явилося декілька сайтів, на яких була ініційована дискусія про “Батуринську різанину”. Варто згадати і про скандальний указ Президента РФ від 15 травня 2009 р. “О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России”, що є свідченням відвертого контролю влади над журналістами та професійними істориками в цій країні.

Специфікою пропонованого дослідження є відсутність історіографічної бази, за виключенням кількох невеликих за обсягом статей у періодиці, які носять радше публіцистичний, аніж науковий характер. Звідси – основною метою статті є намір простежити особливості висвітлення “ювілеїв” Батуринської трагедії та Полтавської битви в сучасній українській і російській суспільно-політичній думці.

Сьогодні про трагічну історію Батурина знає чимало людей. У цьому заслуга істориків і журналістів, які на початку 1990-х років “пролили світло” на цю “білу пляму” української минувшини. За останні роки інтерес до Батуринської трагедії значно зріс. Не в останню чергу це викликано наближенням 300-літнього “ювілею” події.

Історична довідка про Батуринську трагедію така. Після переходу гетьмана І. Мазепи на сторону шведського короля Карла XII у Північній війні, частина російських військ на чолі з О. Меншиковим за наказом Петра I в кінці жовтня 1708 р. розпочала штурм гетьманської столиці. Гарнізон чинив опір. Через зраду прилуцького полковника Носа росіяни дізналися про таємний хід до фортеці, яким дісталися середини міста і захопили його. Батурин було спалено, а більшість його мешканців, зокрема й жінок і дітей, – безжально знищено. Водночас Меншиков конфіскував усю артилерію, частину провіанту та інші цінні речі, багато архівних матеріалів, що зберігалися в місті. Це сталося 2 листопада 1708 р.

Далі спробуємо висвітлити ставлення до цієї трагедії української влади та визначити офіційну позицію держави до відзначення ювілею Батуринської різанини.